

Bayer József

Egy „rendszer váltó időutazás” margójára

Laki László (2021): A „színlelt” szocializmusból a „színlelt” kapitalizmusba.
(Szerk. Békés Zoltán) Szeged: Belvedere.

Absztrakt: A könyv szociológiai tanulmányokat és kritikai elemzéseket tartalmaz az 1989–1990-es rendszerváltás társadalmi folyamatáról. A szerző két feladatra is vállalkozik: elsőként az általa két évtizeden át folytatott empirikus szociológiai vizsgálatok alapján részletes diagnózist nyújt a magyarországi rendszerváltás társadalmi következményeiről. A könyv bemutatja a vidéki társadalom változó életviszonyait, a gazdasági átalakulás hatását a munkavállalók, a nők és a fiatalok életére. A szerző kritikusan reflektál arra is, hogy az új politikai osztály nem tudott kielégítő megoldást találni a transzformációs válság okozta, széles társadalmi rétegeket sújtó szociális viszontagságokra. A könyv második részében, a kudarc okait keresve egy társadalomtörténeti esszében áttekinti az elmara-dottság felszámolására irányuló meg-megújuló, ám sorra meghiúsuló törekvéseket. A fél-perifériás, függő kapitalizmus felemás polgárosodása után a radikális, függő államszoci-alizmus kettős gazdasága sem hozott megoldást, a rendszerváltás után létrejövő duális gazdaság és társadalmi dezintegráció pedig aláássa a politikai demokráciát.

Kulcsszavak: rendszerváltás, államtalánítás és szociális dezintegráció, felemás polgárosodás, függő fejlődés, duális gazdaság

Laki László szociológus könyve a magyarországi rendszerváltásról és a nyomában járó mély társadalmi átalakulásról szól. A kötet két évtizeden át folytatott empirikus kutatások eredményeit teszi közzé. A szerző változatos szociológiai módszerekkel vizsgálta a rendszerváltással létrejött társadalmi viszonyokat, bemutatta az életkörülmények, a gazdasági helyzet, az emberi kapcsolatok átalakulását. Szociográfiai ihletésű írásokat is találunk benne arról, hogy az érintettek mindezt miként élik át, és hogyan próbálnak alkalmazkodni a változásokhoz. Végkövetkeztetését már az előszóban leszögezi: „a rendszerváltás politikai víziói, céljai és ígérvényei, illetve a vizsgált magyar valóság reálfolyamatai közti eltérés szakadékszerű különbséggé szélesedett és mélyült” (8). A vágyott nyugat-európai demokratikus kapitalizmus mintája helyett láthatóan itt inkább egy latin-amerikai típusú, a függő kapitalizmusra jellemző társadalmi szerkezet és ennek megfelelő, demokratikus homlokzattal rendelkező autoriter politikai berendezkedés jött létre. A könyv zárófejezeteként ezért a szerző kísérletet tesz arra, hogy a mai változásokat egy széles társadalomtörténeti tablóba illessze bele, amely az elmaradottság leküzdéséért folytatott modernizációs törekvéseket egymást váltó radikális rendszerváltásokban jeleníti meg. Ezeket általában a belső fejlődés problémái mellett a külső gazdasági-hatalmi átrendeződések váltják ki, gyakran háborúk és nagyhatalmi átrendeződések nyomán. Az ilyen váltások azonban radikalizmusuk ellenére, vagy éppen amiatt, nem voltak képesek megoldani az elmaradottság és felzárkózó fejlődés problémáját.

Laki László munkásságára mindig jellemző volt, hogy félretolva minden ideológiai és önigazoló politikai elfogultságot, a kendőzetlen valóság feltárására törekedett. Nevezhetjük ezt kutatói ethosának is. A könyv lapjairól nem éppen hízelgő kép tárul az olvasó elé a mai hazai társadalmi állapotokról. Bár olykor szigorú ítéletet alkot a rendszerváltást lebonyolító politikai osztály rövidlátásáról és felkészületlenségéről, elemzései mégsem politikai vádiratok – célja mindenekelőtt a helyzet megértése és diagnosztizálása. Írásai a valósággal való szembenézés igényét hangsúlyozzák, elutasítva a rendszerváltással és annak fejleményeivel összefüggő, gyakran önfelmentő mítoszokat.

A kötet első részében foglalt tanulmányok számos olyan társadalmi problémát vizsgálnak, amelyek már a rendszerváltást megelőzően is a kutatói érdeklődés homlokterében álltak, de aktualitásukat csak fokozta az átalakulás. Ezek között kiemelt helyet kap a foglalkoztatás és a munkaerőpiac gyökeres átalakulása, a természetes önellátás mint kiegészítő jövedelemforrás ismételt felértékelődése a gazdasági recesszió és a szociális válság közepette. Foglalkozik a nők megváltozott szerepkörével a tartós munkanélküliség kialakulása nyomán, a fiatalok perspektívavesztésével, a felemás polgárosodásból kimaradók, a társadalom peremére sodródók helyzetével, a krónikus és tömeges szegénység újbóli jelentkezésével a magyar társadalomban.

A kutatások zömmel a kilencvenes évek és az ezredforduló utáni évtized változásait ölelik fel, melyek mélyrehatóan átformálták a társadalom egész szerkezetét, mindmáig tartósan meghatározva a legtöbb társadalmi réteg életviszonyait. A szerző főbb megállapításai közül érdemes néhányat idézni. Magyarországon a polgárosodás közismerten újra és újra megtorpant, a modern életviszonyok csak egyoldalúan alakultak ki, amit a szerző a felemás polgárosodás fogalmával jellemez. Az államszocializmus örökölte az ország gazdasági fejletlenségét, de az, hogy annak korábbi formáit és ennek részeként a tömegek

szegénységet a gazdaság radikális államosításával vélte megoldani, inkább csak elfedte, más dimenziókba helyezte át a problémákat.

Egyfelől létrehozta az első gazdaságot, melynek keretei közé nagyon is eltérő fejlettségek és újratermelődési logikák kerültek be: erre egy olyan foglalkoztatáspolitikát és szociális ellátórendszert épített rá, melynek nem voltak meg a gazdasági előfeltételei (Kornai János ezt nevezi „koraszülött jóléti államnak”). Másfelől a családok kezén megmaradtak olyan, a társadalomban addig is elterjedt és bevett megélhetési és jövedelemszerzési források és módok – elsősorban is a házhelyekhez és töredékföldekhez kapcsolódva – melyek biztosíthatták az első gazdaságbeli alacsony, de zömében pénzbeli bérek és fizetések kiegészítését, kiváltását vagy növelését (111).

Ez a kettős szerkezet végig fennmaradt az államszocializmus időszakában; és bár az első gazdaság sokat fejlődött, a társadalom munkaképes tagjait teljesen integrálta, és sokat tett az áru- és pénzviszonyok kiterjesztése irányában is, az örökölt fejlődési problémákat – tökehiány és a keleti integráció és függés miatt – nem tudta meghaladni.

Azonban ezeket a problémákat a szerző szerint a rendszerváltás sem oldotta meg. A piacgazdasággal adekvát intézményi átalakulás úgy ment végbe, hogy „az erőforráshiánnyal küszködő állam, a súlyos gazdasági visszaesés, a külső piacok elvesztése... a privatizáció, a tömeges elbocsátások, a magas infláció stb. körülményei között egyszerűen áthárította a feladatokat a szintén erőforráshiánnyal küszködő más társadalmi intézményekre, elsősorban a családra” (112). Később ezt megtoldja a települési önkormányzatokkal, amelyekre egy csomó állami funkciót terheltek, anélkül, hogy az ellátásukhoz szükséges forrásokat is hozzárendelték volna (236, 374).

Az első gazdaságba történt integráció sérülékenynek mutatkozott, mihelyt eltűnt fölüle a hatalmi-politikai védőernyő. Vele együtt eltűnt a foglalkoztatási és megélhetési biztonság is. A monetarista, neoliberális típusú piacositás azonban nem bizonyult csodaszernek. A rendszerváltást követő tömeges elbocsátások időszakában sokan, akik az első és második gazdaság kettősségében éltek, úgy estek ki az elsőből, hogy az alacsony béreket a munkanélküli járadékkal, rokkant-nyugdíjaztatással, jövedelempótló támogatással váltották ki, azt remélve, hogy felszabaduló munkaerejüket majd a második gazdaságban hasznosíthatják. Ez sajnos ugyanolyan illúzióknak bizonyult, mint az az elgondolás, hogy itt majd rövidesen az egymillió vállalkozó országa lehetünk, tőke, nyersanyag, szükséges ismeretek és megnyíló piacok nélkül.

A leglátványosabb fiaskót a szerző a téeszekbe szervezett nagyüzemi mezőgazdasági termelési rendszerek és értékesítési hálózatok szétzilálásában látja. Miközben a hetvenes-nyolcvanas évekre már nálunk is lezajlott az a fejlett országokra jellemző folyamat, melynek során a parasztság létszáma a foglalkoztatottak körében radikálisan csökkent, egy sajátos iparágá téve a mezőgazdasági termelést, ehhez képest az új kormányzat a modern gazdaságok fejlődési logikájával gyökeresen ellentétes irányzatot erőltetett (157). A kárpótlással és földjuttatással szétaprózott magyar mezőgazdaságról hamar kiderült, hogy nem lehet versenyképes egy globálissá vált, nyitott piacon. A szerző a rendszerváltás egyik legfontosabb kérdését teszi fel, amikor azt firtatja, miért csak a magántulajdon személyhez kötött formáit ismerték el, a szövetkezeti tulajdonról hallani sem akartak?

(Pedig a '89-es alkotmányban még a tulajdonformák egyenlőségét állították.) Egy alapvetően tőkehiányos helyzetben szétaprózták a még meglévő tőkét a mezőgazdaságban, a „zöldbárással” az agrárium legképzettebb rétegét igyekeztek kizárni a magántulajdon megszerzéséből. Megfelelő tőkeerő és szakértelem nélkül azonban versenyképtelen a modern mezőgazdaság. A rendszerváltást követő földreformról írva, megállapítja: „tömeget érintett, de az nem állapítható meg, hogy jelentősebb létszámú csoportokat indított volna el a modern értelemben vett, és így nemzetközileg is versenyképes mezőgazdasági vállalkozóvá válás irányába” (175). Ellenkezőleg, csak újra felerősítette a több lábbon állás régi kényszerét. Ez nem annyira földreform volt, mint inkább a történelem kerekének indokolatlan visszaforgatása, amit csak a revans vágya és a restaurációs indulat diktált.

A kutató új jelenségként szembesült a növekvő szegénységgel a gazdasági válság által sújtott térségekben; vizsgálta a széles körű munkanélküliség hatásait a családok fogyasztási szokásaira, annak összefüggését a bűnözés növekedésével, valamint a nők és a család szerepének megváltozását a tartós munkanélküliség körülményei között. Új megvilágításba kerültek olyan társadalmi kérdések is, amelyeket hagyományosan már Gázsó Ferencsel együtt vizsgált a korábbi években: az ifjúságkutatás, amely a változások generációs vetületét képezi. Az oktatás társadalmi kiegyenlítő szerepe erősen csökkent, a versenyképes tudás megszerzésének terhe a családokra hárult, miközben a szerző szerint „a széles és jómódú középosztályra méretezett politikai-ideológiai családkép olyan fikció, amely a gyerekes családok nagy részére nézve minden realitást nélkülöz arra vonatkozólag, hogy döntően a saját (családi) erőforrásaikra építve képesek lennének gyermekeik versenyképes társadalmi felkészítését biztosítani” (204). Az erőforrások kivonása az oktatási rendszerből csak tovább növeli a funkcionális zavarokat, széles körben nő a legalacsonyabb képzettség reprodukciója. A fiatalok is érzik a társadalmi polarizálódás folyamatát, fenyegeti őket a munkanélküliség, és sokan átélik a marginalizálódást.

A kötet tartalmazza a szerzőnek egy 2008-ban megtartott, „Rendszerváltás és demokrácia” című előadását, amelyben felteszi a kérdést: létezik-e gazdaság és társadalom nélküli demokrácia? Mint írja, a hazai, függő helyzetű újkapitalizmus, amint erre már Andorka Rudolf figyelmeztetett, a latin-amerikai országokból ismert társadalmi és politikai viszonyokat teremt. Márpedig „a gazdasági és társadalmi kiszolgáltatottság, a személyes függés, és az egzisztenciális ellehetetlenülés reálfolyamatai felülírják a politikai demokrácia jogintézményeinek papíron létező működését és teljesítményét” (239). Naivítás volt feltételezni, hogy pusztán a piacgazdaság bevezetése megoldja az elmaradottság és a világgazdasági korszakváltáshoz való igazodás kettős kihívásából eredő problémákat. „Egy félperifériás társadalomnak alapvetően csak félperifériás demokráciája lehet” – summázza nézetét (240).

Az említett kettős kihívás egy rendszerváltásokon átívelő megoldatlan probléma, amelyet figyelmen kívül hagytak azok, akik egy „licithatárt nem ismerő politikai hazárdjátékba” fogtak a rendszerváltás idején. A valóság azt mutatja, hogy a rendszerváltás után a fejlődő országokra jellemző duális gazdaság alakult ki, mely egy külföldi tulajdonban lévő fejlett részből és egy alacsony műszaki-technológiai szinten működő, versenyképtelen részből áll, miközben a kettő között alig van kapcsolat. Az ország területi széttagoltságot mutat, és szélsőségesen polarizált társadalom jött létre. Az „államtalanítás” a társadalom magára hagyásában öltött testet; csökkent a közszolgáltatások sora és színvonala,

a politikai elit körében a „zsákmány-elv” hatalmasodott el, a szakigazgatásban a politikai megbízhatóság lett ismét a fő elv. A kutatásokból „egy dezintegrált, fragmentált és anarchizált társadalom képe tárul fel”, amit nehéz sikerként eladni. A legitimációs vákuumot küldetéstudatos politikusok új mítoszok propagálásával hidalják át.

A könyv egy esszével zárul, melyben a szerző mai változásokat egy szélesebb társadalomtörténeti kontextusban helyezi el. Egyfajta „rendszer váltó időutazásra” invitálja figyelmes olvasóját, melynek során áttekinti a magyar társadalomtörténet fordulópontjait, útválasztásait (úttévesztéseit), a modernizáció kihívásaira adott eltérő válaszait, hogy megértsük, hogy miért akad el nálunk újra meg újra a társadalmi progresszió, miért kell mindig mindent újratekenni. A szerző bőven merít a hazai progresszió képviselői, írók és gondolkodók korabeli írásaiból, amelyek reflektáltak a magyarországi polgárosodás akadályaira és a társadalmi elmaradottság gyökereire. Egyik érdekes alakja a történetnek Leopold Lajos 1917-es írása, amely a dualizmus kori hazai fejlődéssel kapcsolatban állapítja meg, hogy bár polgárosodás zajlott, de nem „igazi”, hanem „színlelt kapitalizmus” jött létre, amely jelentősen eltér a nyugati, saját belső fejlődésből eredő gazdasági rendszertől. A színlelt kapitalizmus tagadása márpedig csak színlelt szocializmus lehet – e hasonlatból merítette a szerző is könyvének címét.

E gondolatgazdag esszé végén Laki László a 2010-es fordulat utáni új pártállam visszatértét is úgy jellemzi, mint a félperifériás klientúra-kapitalizmus és dezintegrált társadalom logikus végkifejletét, amelyben a politika önjáróvá vált, megszállta a gazdaságot, saját klientúra-építésre használja fel a fejlesztési forrásokat, mint ahogy ellenőrzése alá vonta a társadalmi önszerveződés és érdekkifejezés intézményeit, valamint a médiát. Ez a rendszer azonban előbb-utóbb elkerülhetetlen ellentétbe kerül a külső függést ma leginkább megtestesítő Európai Unió követelményeivel, amellyel szemben propagandisztikus célból egy félreértett szabadságharcot folytat. A „magyar modernizáció abszurd története”, ahogy a szerző jellemzi, azonban csak a könyv lapjain ér véget – a valóságban folytatódik a küzdelem egy jobb világért.

Bayer József

---

professzor emeritus, az MTA rendes tagja

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOMISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

PROBLÉMA

PIROSKA DÓRA –

VÁRHEGYI ÉVÁRÓL

EGRY GÁBOR –

RIGÓ MÁTÉRÓL

MÁRTONFFY MARCELL –

A BIBLIAI HERMENEUTIKÁRÓL

NÉMETH ÁKOS – BARCSI TAMÁSRÓL

MÁRTON MIKLÓS – BERNÁTH LÁSZLÓRÓL

MINK ANDRÁS –

STEFANO BOTTONI

JELENKORTÖRTÉNETI KÖNYVÉRŐL

A TISZTELETKÖRBE:

SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVE

**JAKAB ANDRÁS, MAJTÉNYI LÁSZLÓ
ÉS VÉKÁS LAJOS ÍRÁSA**

SZEMLE

MI A PÁLYA?

ARANYBULLA, TATÁRJÁRÁS, MARX,
GAZDASÁGPOLITIKA, METAFIZIKA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ,

SZILÁGYI ZSOLT, KISS

CSABA, OBLATH GÁBOR,

KODAJ DÁNIEL

ÍRÁSA

MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?

M E G J E L E N I K

2024. TAVASZ–NYÁR

F É L É V E N T E

A rendszerváltáskor indult *BUKSZ* – Budapesti
Könyvszemle 36. évfolyama jelenik meg 2024-ben.

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

A *BUKSZ* előfizethető átutalással a K&H Banknál
vezetett számlájára.

Számlaszám: 10402166-21634716-0000-0000

C A F É
B Á B E L

85

MEGJELENT!

N y o m á s